

MÜASİR İNGİLİS DİLİNƏ TARİXƏN TƏSİR EDƏN EKSTRA-LİŊVİSTİK AMİLLƏR

*Əhmədova Zeynab**Baş müəllim, Sumqayıt Dövlət universiteti**zeyneb.ehmedova@sdu.edu.az***Giriş**

Hisslərimizi, fikirlərimizi, düşüncələrimizi, təcrübələrimizi və bu kimi şeyləri ifadə etmək üçün istifadə olunan alət və ya vasitə, geniş şəkildə dil kimi tanınan insan səslərinin istehsalıdır. Baxmayaraq ki, biz ənənəvi olaraq “dil” terminini danışq səsləri, jestlər və ya yazılı simvollar kimi təsadüfi siqnallardan istifadə edən şifahi və ya yazılı insan ünsiyyətin ixtiyari sistemi, metodu və ya vasitələri kimi təyin edirik, lakin bu, daha mürəkkəb, qarışıq və eyni zamanda da dilçilərin diqqətini cəlb edən bir məsələdir ki, dil anlayışı qısa təriflə aydınlaşdırıla bilməz. Digər insanlarla ünsiyyət qurmaq üçün hamımız həyatımızın ilk dövrlərindən bəzi dilləri öyrənməyə çalışmalıyıq. Universal qrammatika konsepsiyasını inkişaf etdirən və populyarlaşdıran dilçilik üzrə ekspert, professor Noam Çomskinin fikrincə, təəccüblü olan odur ki, insan böyüyəndə bir və ya bir neçə dili həqiqi həyatın bir hissəsi kimi eşidə, mənimsəyə və işlədə bilər. Lakin yetkinlik dövründən sonra (yəni, kritik dövr, təxminən on dörd yaşında) yeni bir dil inkişaf etdirərkən, insan dilin inkişafına təsir edən bəzi problemlərlə və ya faktorlarla qarşılaşır [1, s.1].

Dilin leksik zənginliyi cəmiyyətin inkişaf səviyyəsindən xəbər verir. Dünya haqqında biliklərin inkişafı ilə dil daim böyüyür. Onun leksik tərkibi bir sabit formada qalmır, daim dəyişir. Dəyişikliyin çox sürətli olduğunu vurğulamaq lazımdır. Məhz buna görə də hər bir dilin leksik vəziyyəti daimi tədqiqata - müəyyən sinxron bölmə üzrə və diaxronik tədqiqata ehtiyac duyur, ona görə də lüğət tərkibinin inkişafı, zənginləşdirilməsi ilə bağlı linqvistik və sosial-linqvistik məsələlər həmişə dilçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur.

İngilis dilinin tarixi uzun və mürəkkəbdir. İngilis dili dəyişdi, genişləndi və nəhayət müasir dünyanın lingua francasına çevrildi. Erkən Müasir İngilis dili dövründə, 1500-dən 1700-ə qədər saysız-hesabsız amillər ingilis dilinin inkişafına təsir göstərərək onu bu gün tanıdığımız dilə çevirdi. Bu dilin tarixi mürəkkəb olsa da, bu məqalənin məqsədi əsas tarixi və sosial ekstra-linqvistik təsirləri müəyyən etmək və xəritələşdirməkdir.

1) İngilis dilinə tarixi ekstra-linqvistik təsirlər

Dilin inkişafına böyük təsir göstərən ilkin tarixi hadisələrdən biri mətbəenin yaranmasıdır. 1476-cı ildə Londonun Westminster şəhərində William Caxton tərəfindən yaradılmış mətbəə ingilis dilini ümumi standartda doğru cəlb etməyə kömək edən dilin qorunması və saxlanması vasitəsi yaratmaqla mövcud dil formasını dəyişdirdi. Beləliklə, əlyazmaları əvvəlkindən daha tez təkrarlamaq və eyni nüsxələr yaratmaq mümkün oldu. Çap dəzgahına görə orfoqrafiya dəyişikliyi nəhayət azaldı, xüsusilə dini və bədii mətnlərdə. Mətbəə həm leksikonu tənzimlədi, həm də bədii ədəbiyyat nümunələrini əbədiləşdirməyə kömək etdi [5, s.72].

İngilis dilinə dramatik təsir göstərən başqa bir tarixi hadisə Protestant Reformasiyası idi. Protestant kilsələri özlərini Latın dilində xidmət edən romalılarından fərqləndirmək üçün daha çox ingilis dilində xidmət edirdilər. İngilis dilinə bu keçid o demək idi ki, dini mətnlər latın dilindən tərcümə edilsin və Müjdəni ümumi dil vasitəsilə sadə insanlara çatdırsınlar. Həmçinin, İngilis dilinə daha orijinal tərcümə üçün Müqəddəs Kitabın yunan və ivrit dillərindən ingilis dilinə tərcümələri edilmişdir. John Cheke adlı bir adam hətta Müqəddəs Kitabı yalnız ingilis sözlərindən istifadə edərək və bütün latın dilində

olanları çıxararaq tərcümə etməyə cəhd etdi: moonde deli, çarmıxa çəkilməmiş üçün çarpaz, yüzbaşı üçün yüz və s. Reformasiya ingilislərə nüfuz qazanmağa imkan verdi. İngilis dili indi dini sahədə olduğundan, dil indi kilsədən məhkəməyə və məhkəmədən məktəbə yayıla bilərdi. Bu çeviklik dini və təhsil sahələrində lüğət çatışmazlığını kompensasiya etmək üçün latın dillərindən alınma sözlərin sayının artmasına səbəb oldu [5, s.73].

Müstəmləkəçilik tarixən çoxsaylı dillərin ölümünə və bəzilərinin isə inkişafına səbəb oldu. Məsələn, Britaniya müstəmləkəçiliyinin təsiri bu gün də dünyanın o vaxtkı müstəmləkə yerlərində və dünyanın daha fərqli yerlərində ingilis dilinin statusuna təsir göstərmişdir. Britaniya İmperiyasının inkişafı ilə ingilis dili dünyanın hər bir küncünə yayıldı və indi bütün dünyada istifadə olunur. Bu gün ingilis dili dünya miqyasında bir dil kimi qəbul edilir.

Böyük Britaniyanın XVI əsrdən etibarən yaşadığı sərhədləri genişləndirmək zərurəti ingilis dilinin bütün dünyaya yayılmasına səbəb oldu. Ən bariz nümunəni 53 dövlətin daxil olduğu Birliyin yaradılmasında görmək olar. Bu millətlər icması ingilis dilini yeganə rəsmi dil olaraq saxlayır. Rəsmi olmasa da, ingilis dilində danışılan bəzi ölkələr Baham adaları, Yamayka (İngilis dili faktiki dildir, lakin rəsmi dil Yamayka Patois dilidir) və Trinidad və Tobaqo və başqalarıdır. Digər tərəfdən Banqladeş, Filippin, Keniya, Malavi, Malayziya, Nigeriya, Şri-Lanka və Tanzaniya kimi ekzotik yerlər öz ana dillərindən imtina etmədən ölkəni birləşdirmək məqsədi ilə rəsmi olaraq ondan istifadə edirlər. Hər halda, onun danışıldığı daha çox xalqlar var. Şimali Amerikadan Okeaniyaya, Afrika və Asiya vasitəsilə. Düzdür, bu yerlərin çoxunda rəsmi deyil, lakin müstəmləkəçilik keçmişini bir çox millətlərin və ölkələrin insanlarını ingilis dilində yaşamağa vadar edib.

İngilis öz koloniyalarından hind dilindən *shampoo* (*şampun*), *tank* (*tank*), *jungle* (*cəngəllik*), avstraliyadan *boomerang* (*bumeranq*), *kangaroo* (*kenquru*) kimi sözləri mənimsəmişdir [1, s.23].

İngilis dilinin koloniya ölkələrinə kifayət qədər böyük təsir göstərməsinə baxmayaraq, dilin çiçəklənməsi Yeni Dünyanın kəşfi oldu. Şimali Amerikanın ingilis müstəmləkəsi hələ 1600-cü ildə başlamışdı, bu o deməkdir ki, ilk mühacirlər Şekspirə bənzər bir ləhcədə danışirdilər. Bəzi tələffüzlər və istifadələr Amerikada ingilis dilində dəyişməz qaldı, İngiltərədə isə təkamül etməyə davam etdilər. Buna görə də bəzi baxımdan Amerika İngilis dili Müasir Britaniya İngilis dili ilə müqayisədə Şekspir İngilis dilinə daha yaxındır (*AmE: gotten – BrE: got*) [1, s.23-24].

Təbii ki, yerli amerikalılarla əlaqə dilə əsasən yerli həyat tərzini, heyvan və qida ilə bağlı kifayət qədər çox sözlər gətirdi (*raccoon* (*yenot*), *tomato* (*pomidor*)) [1, s.24].

Tudorlar nəslindən olan VII Henrinin dövründə İngiltərə müharibədən yayındı və ticarət gəmiləri inşa edildi, çünki İngiltərəni müstəqil, güclü və qüdrətli etmək siyasətinin əsası İngiltərənin yaxşı biznesə sahib olmasını təmin etmək idi. Bu o deməkdir ki, İngiltərə başqa ölkələrlə ticarətə başladı və bu, sonradan İngiltərənin öz məhsullarını satmaq üçün bazar paylarına ehtiyacı olduğu üçün müstəmləkəçi olmasına səbəb oldu. İngiltərənin yavaş-yavaş etdiyi ixtira, xüsusən də sənayenin inkişafı, yəni Sənaye İnqilabı İngiltərəni kənd təsərrüfatından sənaye ölkəsinə və ya kapitalizmə dəyişdirdi. Afrika, Amerika, Asiya və Avstraliya kimi dünyanın dörd bir tərəfindəki digər ölkələr, mədəniyyətlər və dillərlə əlaqə onun lüğət ehtiyatını zənginləşdirdi, çünki ingilis dili bir çox müxtəlif dillərdən sözləri qəbul etməyə açıq idi.

İngilis dilinə təsir edən uzunmüddətli sosial faktorlardan biri də mətbəədən qaynaqlanır. Nəşrin asanlıqla yazı savadlılığının artmasına səbəb oldu, baxmayaraq ki, kişilər qadınlardan daha çox oxuyub yaza bilirdilər. Bu gender fərqliliyi təhsil imkanları ilə bağlı idi. Həmin dövrdə qadınların formal təhsil almaq imkanı daha az idi. Bununla belə, korpora məlumatlarının yaxından təhlili göstərir ki, qadınlar kişilərdən daha ümumi standart dialektə daha təsirli olublar. Buna misal olaraq 1545-ci ildə Con və Sabine Johnson arasında mübadilə edilən məktublarda rast gəlinir. Con “sən/siz” əvəzliyi üçün “ye”

istifadə etdiyi halda, Sabine isə “you” əvəzliyindən istifadə edir. Bununla belə, təhsilin dil dəyişikliyinə təsir etdiyi hallarda (məsələn, cümlədə birdən artıq inkarın azalması) kişilər bu nümunələri davam etdirdilər.

Əslində ingilis dili beynəlxalq ünsiyyət üçün qlobal dil kimi formalaşmış və genişləniş. Cəmiyyətin inkişafı və elm və texnikanın, siyasətin, mədəniyyətin, təhsilin, iqtisadiyyatın tərəqqisi ilə dünyanın hər yerində insanlar tərəfindən tanınan və başa düşülən bir dildir. İngilis dilində çox sayda söz var və sözlərin əksəriyyəti yunan, latın, fransız, alman, italyan, ispan, ərəb, hindi, urdu, rus və s. kimi digər dillərdən götürülüb.

İngilis dilində başqa dillərdən götürülmüş (və ya alınmış) çoxlu sözlər var. Müasir ingilis dilində sözlərin əksəriyyəti köhnə ingilis köklərindən deyil, xarici köklərdən gəlir. İngilis dili 350-dən çox başqa dildən sözlər götürüb və ingilis leksikonunun dördü üçündən çoxu əslində Yunan və ya Latın mənşəlidir. İngilis lüğətindəki alınma sözlər İngiltərənin tarixini əks etdirən, xarici qeyri-linqvistik səbəblərdən dilin təsirini göstərən leksikologiya sahəsini təmsil edir. Sözlərin çoxu bizim üçün adidir və biz onlar haqqında “qəribəlik və ya yadlıq” olduğunu hiss etmirik.

Sözlər müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif məqsədlər üçün, elm, tibb, incəsənət, texnologiya və s. məqsədlər üçün götürülüb. Zaman keçdikcə alınma sözlər ingilis dilinin özü üçün ümumi olan bir sıra dəyişikliklərə məruz qalıb. Alınmış sözlər təsirə məruz qalmış və semantik, struktur və ya az-çox morfoloji mənasını, hətta fonetik görünüşünü dəyişmişdir. Daha sonra onlar öz mənşəyini və ya etimologiyasını itirən sırf ingilis dili kimi görünən doğma ingilis sözləri ilə assimilyasiya olundular.

Başqa dillərdən sözlərin götürülməsinin əsas səbəbi hədəf dildə uyğun mövcud söz olmadıqda mənəbə dil müxtəlifliyindən bir söz təqdim etməkdir. Alınan söz danışanların mənəbə dildən sözləri öz ana dilinə qəbul etmə prosesinə aiddir. Ehtiyac anlarında danışanlar məqsədli şəkildə yeni sözü götürdükləri dildən qəbul edirlər, çünki sözün ifadə etməyə çalışdıqları fikrə ən uyğun mənəbəyə sahib olduğu düşünülür. Məsələn, yapon sözü olan *tsunami* (*sunami*), xüsusilə 2004-cü ildə İndoneziyanı viran qoyan fəlakətdən sonra işıq üzü görüb və daha geniş yayılıb. Bu, təbii fəlakətə ən uyğun sözdür, çünki bu söz yapon xalqı tərəfindən istifadə olunur. Yaponiyada sunamilər tez-tez baş verir [2, s.12].

Əvvəlki dövr fransız dilinin təsiri ilə yadda qaldığından, erkən Yeni dövr ingilis dilinin dövrləri əsasən Latın və Yunan dilinin təsiri dövrü idi. *Bura catastrophe, exist, debt, doubt və ya autumn* kimi sözlər daxildir [4, s.5].

İngilis dilinə alınma sözlərin daxil edilməsi təcrübəsi hətta son bir neçə onillikdə başqa dillərdən də davam etmişdir. Tarix boyunca ingilis dilinə keçmiş sözlərin əksəriyyəti fransız, yunan və latın köklərinə malikdir. İngilis dili, fransız dilinin əsas rol oynadığı çoxsaylı dillərin və ya dialektlərin təsirinə məruz qalmışdır.

2) İngilis dilinə təsir edən sosial amillər

İngilis dilinə təsir edən sosial amillərdən biri İngiltərənin sosial təbəqələri ilə bağlı idi. Bu dövrdə çoxlu sosial sarsıntılar oldu. Tacirlərin sayı və sərvəti artmağa başladı və tezliklə heç kim şənlikdə varlı sənətkardan əsl hersoqla necə fərqlənəcəyini bilmədi. Müəyyən edilmiş sosial iyerarxiya zadəganların hər bir üzvü (*lord and lady, sir and dame, master and mistress*) üçün xüsusi titullar saxlamışdı; lakin bu qədər insanın statusa qalxması ilə şərtlərin meyarları ümumiləşməyə və dərəcəni itirməyə başladı. Söhbətdəki nəzakət *lady, sir, Mr. və Mrs.* kimi sözlərin aşağı təbəqələrdə ümumiləşməsinə səbəb oldu. Bu gün İngiltərədəki tualetlər "*gentlemen*" və "*ladies*" kimi etikətlənir, baxmayaraq ki, heç kimin onlardan istifadə etmək üçün mülk sahibi və ya cəngavər olması lazım deyil. İngilis dilinin inkişafına təsir edən üçüncü sosial amil kütləvi miqrasiya idi. Londonun əhalisi Erkən Müasir dövrdə on dəfə artdı. Ölkənin hər yerindən gələn insanlar Londonu dilçilik qazanına çevirdilər. Dialektlər arasında daha çox dil təması ilə dəyişiklik sürətlə baş verməli idi - və etdi. Vurğular birləşdi,

yeni sözlər əmələ gəlib qəbul edildi, semantik məna dəyişdi. Adi xalqın dili kral sarayından daha tez dəyişdi, çünki saray miqrasiyadan fəhlə sinfi qədər təsirlənmədi. Bununla belə, Londonda yaranan dialekt tezliklə ümumi standartta çevrildi və İngiltərənin şimalından bir neçə əlaməti özündə birləşdirdi: (1) üçüncü şəxsin tək forması üçün -eth sonluğu -s ilə əvəz olundu; (2) are be feilinin bir forması kimi istifadə olundu; (3) təyinedicilər üçün mine və thine yerinə my və they istifadə olundu.

1990-cı illərin əvvəllərində internetin yayılmasından sonra o, qloballaşma və ingilis dilinin geniş yayılması prosesində çox mühüm komponentə çevrildi. Əslində, internet kiçik cəmiyyətlərdə dünyanın yavaş-yavaş ölənlərini və dialektlərini qoruyub saxlamaq üçün də faydalıdır. Bu gün texnologiyadan və ya internetdən istifadə bütün dünyada məlumat mübadiləsinin ən yeni, ən geniş və ən sürətli vasitəsidir. İngilis dili müxtəlif icmalar arasında müxtəlif məlumat mübadiləsinin vacib vasitələrindən biridir.

Texnoloji ixtiralar müasir dövrümüzdə dilin lüğət tərkibinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. İngilis dili universal dildir və texnologiyanın inkişafına uyğunlaşmaq üçün daim dəyişir. Yeni ixtiralara istinad etmək üçün tamamilə yenidən icad edilən çoxlu sözlər mövcuddur, məsələn, *drone*-lardan tutmuş *bitcoin*-lərə, *fidget spinners*-ə qədər. Bu, həmişə mövcud olan və eyni zamanda, kifayət qədər məhsuldar olan bir prosesdir [3, s.4].

Nəticə

Nəticə etibarilə, ingilis dili bu gün dünyada ən sürətlə dəyişən dillərdən biridir, çünki ingilis dili təhsil dilinə çevrildiyi üçün dilin həm köhnə, həm də yeni istifadəçiləri onu fəal şəkildə formalaşdırırlar. Bu gün ingilis dili ondan istifadə edən hər hansı bir ölkəyə aiddir və nə qədər çox insan ingilis dilindən istifadə etsə, bu dil dəyişikliyinə bir o qədər çox təsir edər.

Dəyişiklik çox yaxşı bir şey ola bilər, çünki o, iş adamlarına mal və xidmətlər alqı-satqısına, səyahətə və digər xalqlarla daha effektiv ünsiyyət qurmağa kömək edir. Əgər danışdığımız dil dəyişməsəydi, onsuz da mövcud olduğundan daha böyük bir dil çətinliyi olardı. Dillərin dəyişdirilməsinin başqa bir səbəbi də fərqli mədəniyyətə, dilimizdən anlayışa və tələffüzə malik olan insanların başqaları ilə ünsiyyət qurmasıdır. Dəyişiklik olmasaydı, insanlar bu müxtəlif dillər və fərqli inanclar dünyasında çox çətinlik çəkərdilər.

Metodlar

Bu tədqiqatın məqsədi müasir ingilis dilinin formalaşmasına təsir göstərmiş tarixi və sosial ekstralingvistik amilləri araşdırmaqdır. Tədqiqat əsasən deskriptiv (təsviri) və analitik (təhlil yönümlü) metodlara əsaslanmışdır. Məqalədə müxtəlif tarixi dövrlərdə baş vermiş hadisələrin və bu hadisələrin dilə təsir mexanizmlərinin araşdırılması üçün tarixi lingvistik yanaşmadan istifadə olunmuşdur. Bu yanaşma, dilin zamanla keçdiyi mərhələləri, alınma sözlərin mənşəyini və sosial dəyişikliklərin leksikaya təsirini anlamağa imkan verir.

İşin əsas hissəsində:

1. Ədəbiyyat araşdırması aparılmış, akademik mənbələr dilçilik kitabları və elmi məqalələr təhlil edilmişdir;
2. Komparativ analiz (müqayisəli təhlil) metodu ilə müxtəlif dövrlərə aid leksik və sintaktik dəyişikliklər müqayisə olunmuşdur;
3. Sosiolingvistik məlumatlar əsasında cəmiyyətin təhsil sosial sinil və texnoloji inkişaf kimi sahələrdəki dəyişikliklərinin dilə təsiri öyrənilmişdir;
4. Korpus əsaslı yanaşmalar vasitəsilə yazılı mətnlərdə istifadə olunan dil formaları analiz olunmuşdur (məsələn, məktublar, dini və ədəbi mətnlər).

Bundan əlavə, tədqiqatda konkret nümunələrin (məsələn, ingilis dilinə digər dillərdən keçmiş sözlər, müxtəlif dialektlərdə baş vermiş fonetik və qrammatik dəyişikliklər) təhlili vasitəsilə ekstralingvistik faktorların dilə necə təsir etdiyi aydınlaşdırılmışdır.

Bu metodların seçilməsi tədqiqatın məqsədi ilə uyğun gəlir və müasir ingilis dilinin formalaşmasında qeyri-dil faktorlarının kompleks təsirini daha dəqiq müəyyən etməyə imkan verir

Xülasə

İngilis dili tarixi və sosial-ekstralingvistik faktorların təsiri ilə zamanla dəyişərək bu günkü global statusuna çatmışdır. Mətbənin ixtirası dilin standartlaşmasına, Protestant Reformasiyası isə dini mətnlərin ingilis dilinə keçidinə səbəb olmuşdur. Müstəmləkəçilik və Yeni Dünyanın kəşfi nəticəsində dil müxtəlif bölgələrə yayılmış və digər dillərdən sözlər mənimsəmişdir. Sosial dəyişikliklər, təhsil səviyyəsinin artması və kütləvi miqrasiya dilin strukturuna və leksikasına təsir göstərmişdir. Texnologiyanın və internetin inkişafı ilə ingilis dili daha da dinamikləşmiş, yeni sözlər yaranmış və ünsiyyət vasitəsi kimi qloballaşmışdır. Dilə alınma sözlərin daxil olması ehtiyac və ünsiyyət məqsədi ilə bağlı olmuşdur. İngilis dili bu gün həm elmdə həm təhsildə, həm də gündəlik həyatda geniş istifadə olunan beynəlxalq dildir. Onun inkişafı müxtəlif mədəniyyətlər və dillərlə təmas nəticəsində davam edir.

Ədəbiyyat

1. Qin X.B. A brief history of the English language. Changsha: Hunan Education Press. 1983
2. Ukut S.O. “Word Borrowing: A Feature of Vocabulary Development in Ibibio”, in David Eka (ed.) Journal of Humanities. Vol. 5 Faculty of Arts, University of Uyo. 1996
3. https://www.researchgate.net/publication/273040824_Factors_Affecting_Language_Change
4. https://www.researchgate.net/publication/324273536_The_Significance_of_the_Words_Borrowed_Into_English_Language
5. <https://schwa.byu.edu/files/2015/04/W2015-Wright.pdf>

1.